

TÜRK HAKANLIĞI MUHİTİ TÜRK İSLÂM KAYNAKLARINDA KÂFİR*

Infidel in Turkish Islamic Sources of the Turkish Khaqani Milleu

Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ**

ÖZ

Makalede "Allah'a ve O'nun iman edilmesini istediklerine inanmamak, inkâr etmek" anlamında kullanılan *kâfir* olgusunun fail adı *kâfir* terimi ile onun Kur'anî anlamı Türkçe Kur'an çevirileri içinde en erken tarihlî olanı *Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kur'an Tercümesi TİEM 73* ile 11. yüzyıl Müslüman Türk dünyasının kimliğini ve dilini güçlü ve etkili bir biçimde öne çıkaran birincil kaynak kıymetindeki iki başyapıtı; *Divânu Lugâti't-Türk* ile *Kutadgu Bilig* üzerinden ele alınmıştır. Kavramın kazandığı anlam-değer yüklenişlerine referans olması bakımından Dede Korkut destanlarının sosyo-kültürel tarihî mecaz coğrafyasına da özellikle bakılmış, etki ve yansımaları üzerinde durulmuştur. *Kâfir* sosyo-kültürel ve sosyo-politik bir terimdir ve kavram – terim olarak her iki düzeyde, İslâmî, İslâmî olmayan, Arap ve Arap olmayan birden çok tarihî bağlam ve anlam çerçevesine yerleşir. Bu kavram en başta Kur'anî bir terimdir; ancak ondan sonra başka bir çok dinî ve din dışı kavramla birlikte İslâmlaşmanın sonucu olarak Türk dili, medeniyeti, toplumsal ve kültürel tarihî coğrafyasına mal edilmiştir. *Kâfir*, Yakın Doğu coğrafyasından doğmuş tektanrıci dinlere, Musevîlik, Hristiyanlık ve Müslümanlığa mensup olacak olan kutsal kitap toplumlarının da dillerinin ve tarihî eski söz varlığının belki en güçlü, keskin sözcükleri arasındadır. Bu tektanrıci toplumlar birbirlerini tarihî siyasi ve dinî karşılaşmalara ve çatışmalara bağlı olmadan da *kâfir* olarak niteler. *Kâfir* sözcüğü ve başka dinî soyut-somut kavramlar, Türk coğrafyasının genişliği ve tarihî dönemleri düşünüldüğünde bir uçtan diğerine kabark bir külliyat oluşturan Satır Altı Türkçe Kur'an çevirilerinde izlenebilmektedir. TİEM 73 *kâfir* sözcüğü için ikili bir özellik sunar, nadiren birkaç ayette ya asıl biçimi korunmuş ya da daima Türkçe iki sözcükle karşılanmıştı. Bunlardan ilki *kértgün-* "inanmak, bir şeye inanmak" fiilinin olumsuzundan *kértgünmâğlılar* "inanmayanlar" şeklinde türetilerek *kâfirleri* karşılamıştır. *Kâfir* için Erken Orta Türkçede türetilmiş bir diğer sözcük *tanığlı* sözcüğüdür. Özellikle Yahudiler ve Hristiyanlara vurguyla Kur'an kıssalarında da *kâfir* imgesi bütün Müslüman kültürler kadar Müslüman Türklerin de düşünce ve duygularının katmanlaşarak evrildiğini gösterir; bunun Dede Korkut destanlarına folklorik etkisi fark edilebilir. TİEM 73'teki kıssalarda da Arapça ve Farsçadan kavram kopyalamadan Eski Türkçenin çeviri dil edinci ve yeterliği görülebilir. Buna, *Ashâb-ı Sebti* kıssası örnek oluşturabilir. Türk Hakanlığı muhitinin iki Müslüman Türk yazarının kaleminden çıkan çağdaş iki başyapıtı ise; *Divânu Lugâti't-Türk* ile *Kutadgu Bilig*'de de *kâfir*, kendi sosyo-politik ve sosyo-kültürel dinî kavram alanını yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kâfir imgesi ve simgesel düzen (rejim), Türk Hakanlığı (Karahanlı) muhiti, Erken Türk İslâm kaynakları, İlk Türkçe Satır Altı Kur'an Tercümesi TİEM 73, Divânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig.

ABSTRACT

This paper explains firstly the Qur'anic meaning of the *kâfir*. Early Turkish-Islamic historical sources, such as *The First Interlinear Literal Translation of the Qoran TİEM 73*, *Divânu Lugâti't-Türk* and *Kutadgu Bilig* were the analytical tools of this loan-word for early or Old Turkish and the conceptually religious, socio-political and cultural, and metaphoric dimensions of this term. These two masterpieces and TİEM 73 selected from the powerful and rich intellectual and scientific sources of the Turkish medieval world to evaluate the early, pre-thirteenth Turkish-Islamic religious texts translation tradition which contain old Turkish religious and non-religious concepts and terms. The socio-cultural historical and metaphoric cosmos of the Dede Korkut epics represent and mention also that the Early or New Muslims had passed through the ages to interpret the *infidel* (kafir) in terms of the explicit and implicit meanings. The Early Muslim Turks were engaged and played for the connotative development and socio-cultural semantic attribution of this sharp, heavy and symbolic and imaginative marker of *kafir*, *infidel*. Along with this and many other concepts, as a result of Islamization, the Turkish language, civilization, social and cultural historical processes have been attributed to its metaphoric geography of the term. *Infidel* (*Kafir*) is a foreign loan-word, one of the important with its equivalent terms (such as *munkir*, *munafık*, *fâsik*) from Arabic Qu'ranic religious term for Turkish originally. *Infidel* (*Kafir*) is perhaps one of the strongest and sharpest words for the modern languages and their historical

* Geliş tarihi: 1 Ekim 2022 - Kabul tarihi: 12 Şubat 2023

Gökgöz, Saime Selenga "Türk Hakanlığı Muhiti Türk İslâm Kaynaklarında Kâfir" *Millî Folklor* 137 (Bahar 2023): 123-133

** Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/Türkiye, ssgokgoz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7904-2585.

vocabularies, or glossaries of the monotheistic nations. Mosaic, Christian and Islamic religions born in the Near East and the actual or historical believers of these monotheistic religions also describe each other as *infidels* along with their historical politico-religious encounters and conflicts. Especially the 11th-13th centuries should be considered for the Turkish Islamic cognitive mapping and evaluation of *infidel* (*kafir*) and other monotheistic and Islamic religious loan-words and concepts to Turkish language. The first interlinear Turkish translations of Qur'an, which emerged in the Eastern Turkish and Western Turkish dating back to the 16th century constitute a fluffy corpus. TİEM 73 presents a dual feature for the word *infidel* (*kafir*), rarely in a few verses its original form has been preserved or it has been met with two original Turkish words. The first of these, *kértgünmägiler* for the "non-believers" by deriving the verb "to believe, to believe in something". Another etymologically Turkish word to refer is *tanıglı* which is also derived from the verb, as synonymous and equivalent with "infidel". Emphasizing on Jews and Christians TİEM 73 is also the source of the first images of the later historical and layered evolution of the thoughts and feelings of Muslims and Early Muslim Turks toward these biblical nations and others, first image-maker of the *infidel* referring Qur'anic anecdotes, and even with the influence of the folkloric elements of the Dede Korkut Epics. Competence and proficiency of Old Turkish can be seen both in the preference of the Turkish vocabulary and glossary of the Qur'anic anecdotes in TİEM 73. Early Turkish translators preferred non-copy or loan-words from Arabic or Persian baggage words for these anecdotes' word or conceptual list to construct semantic and cultural space. *The Sabbath Breakers* (or *Companions of Sabbath*) (*Ashab-ı Sebt*) biblical story with Qu'ranic equivalence are such typical examples. The *infidel* (*kafir*) has also created his own conceptual space in *Divânu Lügâti't-Türk* and *Kutadgu Bilig*.

Keywords

Infidel - image and symbolic regime, the Turkish Khaqani (Karakhanid) Milieu, Early Turkish Islamic sources, The First Interlinear Literal Translation of the Quran TİEM 73, Divânu Lügâti't-Türk, Kutadgu Bilig.

Giriş

Müslüman Türk muhitinin erken tarihli dil, din ve diğer disiplinlere ait birincil kaynakları saha, tür, konu, zaman vd. ayrımlarla ele alınarak kimi dinî kavramlara tarihi imgebilimsel açıdan yapılacak araştırmalarda ilgi çekici sonuçlar verebilir. Bu makale, merkeze *kâfir* sözcüğünü alan dinî ve sosyo-kültürel bir kavram ve imge çalışmasıdır. Yazıda birincil kaynaklar olarak *Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kur'an Tercümesi TİEM 73*, *Divânu Lügâti't-Türk* (DLT) ve *Kutadgu Bilig'e* (KB) odaklanılmış, ancak mitolojik çağların da unsurlarını yakalayabildiğimiz Dede Korkut destanlarına da gerektiği nispete işaret edilmeye çalışılmıştır.

Kâfir Arapça Kur'anî bir dinî kavram ve terimdir. Bu yapısı ve dokusuyla Türk söz varlığının sosyo-kültürel ve politik malı olmuştur. *Kâfir*, önce Arap ve Yahudi (İbrani kabileleri, İsrailoğulları) sonra da Yakın Doğu coğrafyasından doğmuş Museviliğe, Hristiyanlığa, tektanrıci son din Müslümanlığa mensup Arap ve Yahudi olmayan ulus ve toplumların dillerinin ve söz varlığının belki en güçlü keskin sözcükleri arasına girmiştir. *Kâfir* ve ilişkili aynı kavram alanına yerleştirilebilecek Kur'anî sözcükler (*müşrik*, *münkir*, *münafık*, *fâsık*), Türklerin de dinî kavram ve mecaz coğrafyasının güçlü, keskin ve ağır kavramları olmuştur. *Kâfir* yanında İslâmî toplumsal ve kültürel, hatta ulusal karaktere büründürülen tüm diğer kavramlar Müslüman Türklerin tarihine koşut olarak Türkçeye ya olduğu biçimiyle aktarma ya da lafzî, izafî ve mecazî anlam çevirisi yoluyla Arapça ve ara yüzü Farsçadan girmiş, Türk mecaz, imge ve simge coğrafyasına mal edilmiştir.

Gerek Arap gerekse Fars etki çapı dikkate alınarak Yakın Doğu'da ve Akdeniz havzasında biçimlenen İslâm medeniyet dairesine katkısı, rolü, yeri, etkisi ve gücü tartışma götürmeyererek, uzun, çalkantılı ve harplerle sürmüş Ortaçağ dünyasında Türkler Eski Türk dinini, Buddhizm ve Maniheizmi, az tesirli Musevilik, Hristiyanlık gibi sair dinî inanç sistemlerini terk ederek tedricen Müslüman olmuşlardır. Türklerin Müslümanlaşması tarihi fenomendir ve bu süreç, Türklerin siyasî egemeni oldukları ülkelerde İslâm'ın yayılışına koşut (7-11. yy) olarak gerçekleşmiştir. Türkler İslâm'ı soy, boy,

budun, bey, han-hakan etrafında biçimlenerek formel ve informel yollarla, politika ve politika dışı araçlarla kabul etmiştir.

Türkler ne eski dinî ve folklorik kültürleri ne de sosyo-ekonomik ve kültürel-entelektüel hayat biçimleri ve politik gelenekleri bakımından Araplara ve Farslara benzemez. Türkler, İslâmiyet'le Hazar ötesine ve Türkistan'a erken Arap istilalarının bir sonucu olarak 8. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla, önce bireysel temas etmişlerdir. Bir ucu Anadolu'dan İran'ın doğusuna uzanarak Horasan'ı ve kuzeybatısında Azerbaycan'ı içine alarak Maverâünnehir, diğer ucu Türkistan'da Kâşgar olan geniş bir coğrafyada cereyan eden temas türlerinin politik, askerî, toplumsal ve ekonomik ilişkilere bağlanıp şiddetlenerek karmaşıklaştığı bir ortamda ilk, sayılı temas evresinden sonra ilk Müslüman Türk sülaleleri Karahanlılar (840-1212) ile Gazneliler (963-1186) ilk bağımsız Müslüman Türk devletleri olarak ortaya çıkmışlar ve İranî Samanoğulları egemenliğini sonlandırmışlardır. Sonuçta, *dâru'l-harb*'de kalan Türk ve Türk olmayan bütün *kâfir* faillerin devletli Müslüman muhatapları artık Türklerdir.

Kâfir kavramının Kur'anî anlamı şöyle açıklabilir: *Kâfirin* kökü *küfr*'dür. *Küfr*'ün klasik Arap dili sözlüğünde düz anlamı 'örtmek, gizlemek, nankörlük etmek'tir. *Küfr* terim düzeyinde genellikle "Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, Allah'a ve ona inanmamak" diye tanımlanır. Bu *küfr*ü benimseyene 'fitrî yeteneğini köreltip örten' anlamında *kâfir* denilir. 'Bilmemek, yadırgamak' sözlük tanımıyla *nükr* kökünden 'kabul etmemek, reddetmek, hoş görmemek' anlamına gelen *inkâr* da *küfir* karşılığında kullanılır; 'bu tavrı sergileyen kişi'ye ise *münkir* denir (Sinaoğlu 2002: 533).

Altı ayetten oluşan *Kâfirûn* suresi bu kavramın çözümlenmesinde anahtardır. *Kâfirûn*'dan anlaşılmalıdır ki, "Allah'a zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde ve ona ibadet edilmesinde ortağı, dengi ve benzerinin bulunduğu inanma", *küfr* olarak *şirik* (: *ortak*) koşma, peygamberini, vahiy eseri Kur'an'ı inkâr ve reddederek *şerik* olma, birden çok ilâha, surete, şekle, temsile tapma, dolayısıyla put yapıp puta tapma; bu düzeyde ise perestiş ve tazim ettikleri ne varsa kutsallık ve güç atfıyla medet ummak üzere ilâhlaş-tırma, inanmak dışında dinî uhrevî ayin ve başka törenlerle bunlara ibadet etme, İslâm öncesi Arap tarihinde Cahiliye döneminin putperest Araplarına da mahsus idi. *Kâfir*den daha önce, puta tapıcı Araplar *müşrik*, *küfre* bağlı olarak da *münkir* ve *münafik*, *fâsik* sıfatlarına da bırakılmıştır. Surenin altıncı ayetinde; "sizin dininiz size, benim dinim bana" esası, İslâm ve İslâm olmayanlar ayırımı nihaî olarak hudutlandırıcı olmuş, Hristiyanlarla Museviler yanında Kur'anî tâbirle 'mecusî' kodu da *kâfiri* tanımlamada ihmâl edilmemiştir (<https://kuran.diyabet.gov.tr/tefsir/sure/109-kafirun-suresi>).

Kâfir ve başka dinî kavram ve terimler, Türk beşerî ve siyasî coğrafyasının genişliği ve tarihî egemen dönemleri düşünüldüğünde, doğal olarak 11.-13. yüzyıllara tarihlenerek kabarık bir külliyat oluşturan Satır Altı Türkçe Kur'an çevirilerinde de izlenebilmektedir. Yapılan incelemelerde varılan sonuç odur ki, Türkler, gerçek yeni yabancı kökenli Arabî, İbrânî, Aramî, Nebatî, Süryanî, Fârisî, Yunanî ve nihayet Latin vd. sözcükleri ya birebir harfî ve lafzî (*literal*) alıntıyla ya da alıntılıyıp kopyalamadan kendi kavram ve terim dünyasından çağrışımlı anlam yükleyip izafileştirerek, atfılı ve mecazlı çevirmişlerdir.

Çeviri aslında 'yeni (bir) dil' inşa etme işidir. Daha da karmaşık yapısıyla tektanrı-cı kutsal kitap metinleri özel bir dil ve diskur türüdür. Kutsal metinler kavram ve anlam evreni bakımından sureler, ayetler arası birbirine bağlanarak ilişki kurdurucu bir yapıyı da verir. Bu sebeple kutsal kitap çevirilerinde kaynak metindeki asıl anlamı ne çoğaltarak ne de eksilterek vermek esastır. Ana metnin açık ve kapalı anlam taşıyan ilâhî kay-

nak iletisini, dinî ve dünyevî, felsefî, metafizik dünyayı kavratıcı ve canlandırıcı, işlenmiş bir formel yazılı dil temeli gerektirir. Maniheist ve özellikle Türk Buddhist muhitinde gördüğümüz kaynak dil - hedef dil arasında kurulan dinî bakış açısı Müslüman Türk muhitinde de sürmüştür, farklı din muhitlerinin din dili olarak Yazılı Türkçeyi geliştirme anlayışı Müslüman Türk muhitinde Yazılı Türkçenin yetkin, donanımlı ve bilinçli bir kullanımını belirleyen en önemli faktörlerden biri olmuştur. Bu tür bir yetkinlik, donanım ve bilincin biricik örneği olarak Balasagunlu Yüsun'un çağları aşan eseri *Kutadgu Bilig'i* göstermek bile yeterlidir. Nitekim Barutcu Özönder (2003: 13-31) bu Türkçeci yüksek dil ve din bilinci ilişkisini, Türk dinî ve kutsal metin çeviri sorunuyla bir arada çeviri edinci bakımından karşılaştırmalı olarak çözümlenmiştir. Eski Türklerin Buddhist ve Maniheist çevre çeviri, dil ve edebiyat faaliyeti ve deneyimi İslâmlaşma sürecinde Erken Müslüman Türklere birikimli intikal etmiştir (Barutcu Özönder 2002: 481-501; Esin 1985: 1-20).

1. Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kur'an Tercümesi TİEM 73'te Kâfir

Satır altı ve tefsirli erken Türkçe Kur'an çevirilerinde Kur'anî sözcükler için Türklerin eski dinlerinin kavram ve terimlerinden rahatlıkla faydalandıkları görülür. Bu konuda geniş bir literatür vardır. Kök (2004: XV-XVII; 2017: 191-211), ayrıntılı olarak bunlardan bahseder. İlk ve erken Türkçe Kur'an çevirileri olarak Türk Hakanlığı ve Harezmi sahaları Kur'an çevirileri arasında *Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kur'an Tercümesi TİEM 73* birçok açıdan öne çıkmaktadır. Bu yazıda TİEM 73 yazma metninin 1v-235v kısmı (Kök 2004) kullanılmıştır.

TİEM 73'ün istinsah tarihi 1333/1334 olsa bile dili, söz varlığı itibarıyla üç yüzyıl geriye götürülerek en eski ve Türkçe bilinci taşıyan tam ve eksiksiz Türkçe Kur'an Satır Altı Çeviri nüshası olduğu yönünde İnan (1952 [1998]:128-136), Togan (1963, 1964) ve Eckmann (1976: 13) esas alınarak bir kabul vardır. TİEM 73'ün söz varlığının, 11. yüzyıl Türk Hakanlığı muhitinin iki başyapıtı olan *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün söz varlığıyla doğrudan doğruya uyduğu, başka hiçbir kaynaktan tanıklanmayan Türkçe yeni soyut ve somut kavramları Kur'an'ı alımlamak suretiyle Türk kavram, anlam ve mecaz dünyasına armağan edildiği Kök (2004: XXXIII-XXXVIII) tarafından belirtilmektedir.

Kur'an, Taberî'nin (ö. 923) 30 ciltlik Arapça tefsirinden mufassal ve Kur'an metni esas alınarak ilkin Farsçaya satır altı çevrilmiştir. Z. Velidi Togan'a göre (1963: 230, 1964: 18, 1971) ilk Türkçe Kur'an çevirileri bu Farsça çeviri sırasında Maveraünnehirli çeviri heyetinin çalışmaları sırasında gerçekleşmiştir. Togan, ilk Türkçe Kur'an çevirilerinin asıl nüshasının İslâmiyet'i kabul eden Argu ve Karluk Türklerinin lehçesinde Çü ve Sırderya civarındaki Oğuzların ağzının tesirinde yazılmış olduğunu belirtmiş, bu Maveraünnehirli heyette İsficaplı (: Sayramlı) bir Argu Türkü'nün olduğunu kaydetmiştir (Ayrıca bk. Kök 2004: XI-XIII).

TİEM 73, Türk dinî çeviri geleneğinin erken Türk çeviricilerinin Arapça ve Farsça karşısında ne dil ne de din kompleksine girmediklerini söylemeye imkân verir. İslâmî Türk muhitinin Kur'anî bilimler alanında güçlü din bilginlerinden oldukları kuşku götürmüyerek bu atsız çeviriciler, Arapça ve Farsçaya vâkıf ve özgüvenli olarak çeviri edincine göre hareket etmişlerdir. Kur'anî terminolojinin hedef dilde karşılanması açısından TİEM 73, Hakanlı muhitinin özgün diğer iki baş eseri KB ve DLT gibi XI. yüzyıl Türkçesinin olgunluk düzeyine eriştiğini, *yeşim taşı* bir yazı dili olduğunu gösteren hayranlık uyandırıcı ispatıdır. TİEM 73'ün incelediğimiz kısım için geçerli olmak üzere Arapça 413, Farsça 161 madde başı sözcük vardır ve bunlar çoğunlukla özel adlardır (Kök 2004: XXXVIII): Kutsal kitap adları (Zebur, Tevrat, İncil), peygamberlerin nese-

bi, aile üyeleri; kişi, yer, kabile, soy, aile ve yer şekillerine göre ad alan kutsal mekân adları, özel gün ve eşya ile hayvan adları vd.

Anadolu sahası erken tarihli Kur'an çevirilerinde *kâfir* terimi asıl biçimiyle, harfiyen aktarılmıştır. Türkistan sahasının erken tarihli Kur'an çevirilerinde ise durum ikili bir özellik sunar ve daima Türkçe kefesi ağır basar. TİEM 73 bu açıdan diğerlerine göre yine özgündür. TİEM 73 besmelenin bile bütün surelerde çevirisinin yapıldığı bir metindir. TİEM 73'te seyrek ve bağlamca *kâfir bol-*, *küfir birle*, *kâfirlikları birlä*, *kâfirler-niñ uluğı*, *kâfirler-niñ birlä* kalıpları çeşitli ayetlerde kullanım yerine göre dizinlenmiştir (Kök 2004: 318, 331, 409). Buna karşın *kâfir* için anlam çevirisi ve eş-değerli olarak sık tekrara bırakılmış Türkçe iki kavram kullanılmıştır: 'inanmak' ve 'inkâr etmek' ya da 'inanmamak' anlam zıtlığına dayalı eş-değerlilik, fiilden ad yapılarak bu merkezî kavramla sağlanmıştır. Kök (2004) tarafından hazırlanan titiz dizinde Eski Türkçe *kértgün-* 'inanmak, bir şeye inanmak' fiilinden türetilerek fiilin olumsuzu *kértgünnü-* 'inkâr etmek, inanmamak' ve onun fâili olarak *kértgünnügliler* 'inanmayanlar' *kâfirleri* birçok ayette karşılamıştır. *Kértgünnügli*, *kértgünnüglilär* de 'inanırlar, inananlar, iman edenler'i belirtir. *Küfir* korunarak *küfir ketürgenler* (Kök 2004: 426-427) de ayetlerin Türkçesinde geçmiştir.

İslâm'a, *Kitab*'ı *Kur'an*'a 'hak din' olarak tutunma hâli, *yol* sözcüğü kavramlaştırılarak bildirilmiştir. *Yol*, Türk dinî, tasavvufî, estetik ve lirik sözlüğünün, dinî ve din dışı kavram dünyasının sözcüğü olarak yerini alır. Sık tekrarlar TİEM 73'te geçen *köni yol* 'gerçek, doğru yol, hak yol' tâbiriyle *inkâr edenler* ve 'İslâm'a *Selamla Teslim* olanlar' ayırt edilmiş; *köni yol*'a 'tutunanlar' (*kertününğlar .. könikä tutuğlı*) ve 'tutunmayanlar' zıtlığı *kertününğlar añar kim indürdüm könikä tutuğlı anı kim silärniñ birlä* (2/41) örneğinde olduğu gibi kurulmuştur. *Kutadgu Bilig*'de tanıklanan *tanığlı* sözcüğü de TİEM 73'teki *kértgünnügliler* gibi kullanım yeri ve değerine göre *kâfiri* karşılamıştır: *tanığlı* 'inkâr eden': (1) *anı kim olar birlä turur ärdilär anda öñdün yäri tiläyür ärdilär anlar üzä kim tandılar kaçan käl-di ärsä olarğa ol kim bildilär tanıp tutmadılar. Añar tanırınun qarğışı tanığlılar üzä* (2/89) (2) *kim bolsa düşman tanrıka tağı färiştälärina tağı yalavaçlarıña tağı cabrâ 'ılka tağı mikä 'ılka bütünlükün tanrı düşman turur tanığlı-larğa* (2/98) (Kök 2004: 5, 10, 11).

TİEM 73'te *müşrik* de Türkçe karşılanmıştır: *koş-* 'katmak, koşmak' fiilinden *ortak* *koş-* "şirk koşmak, müşrik olmak" anlamında özneleri *ortak* sözcüğünde işaretletip *ortak koşuğlı(lar)* *müşrik* içindir. Bu fiil 'yalan, iftira' anlamıyla *yalğan* sözcüğüyle de kullanılmıştır. Yine *ortak bol-*, *ortak kat-*, *ortak kıl-*, *ortak katıl-* fiilleriyle beraber doğrudan *ortak katığlı* da fâil adı olarak Allah'a *şirk* koşma eyleminden *müşrik* sözcüğüne eş-değerlidir (Kök 2004: 470). TİEM 73'te *nifak* bir yerde *nifak kıl-* fiilinde geçerken, *münafık ekki yüzlüğ* 'ikiyüzlü' olarak anlam çevirisiyle yerini almıştır: *yüzlüğ* 'yüzlü' ve *ekki yüzlüğ*, Kur'anî bağlamlarında kuşkusuz güçlü dinî ve dünyevî anlam yüklü birer kavramdır ve birbirlerini bilinçli 'aldatanlar' bölüğüne konumlandırılmıştır. Kavramın *tanığlılar*, *kertgünnügliler* 'münkirler, inanmayanlar' ve *kertgünnüglilär* 'müminler, inananlar' ile beraber eş-dizimli zikredildiği ayetlerden anlaşılabilir: (1) ... *ay anlar kim kertgündilär tutmañlar tanığlılarını dostlar kertgünnüglärdä adın. Kim tiläsä silär tanrıka kim kılsa silär tanrıka silär üzä bir hüccät bälğülüg.* (4/144); (2) *çın ekki yüzlüglär astın qol içindä otdın.* (4/145) (Kök 2004: 70).

Yahudî ve Hristiyan inanç kültürünün kurucu epistemik temsilcilerinin genel-özel adlandırılmaları için bazı karakteristik ve özel alana tahsis edilmiş Türk ve Türkçe kavramların kullanım örnekleri, *kâfir* kavram alanında imge-simge ilişkisini verir. Eski Türklerin *kagan* ve eşi *katun* unvanlarında vazgeçemedikleri *bilgä*, onların siyasî ve

toplumsal ağır sorumluluğunu bildirmek üzere kutsallık atfıyla erişilmezlik ve sonsuzluk kod-anlamı kazanmıştır. Dikkat çekicidir ki TİEM 73'ün çevirmenleri, Türk Hakanlığı hakanlarının unvanlarında da bulduğumuz bu sözcüğü, Yahudi ve Hristiyan din bilginlerine sınırlayıp (Kök 2004: 310) aynı kökten *bilgân* 'bilen; bilgin'e karşı daraltıp kaydırırken, onların Kur'anî dünyevî ve dinî anlam evreninde sosyo-kültürel ve politik bir transfer, hizalama ve statüendirme yaptıkları da düşünülebilir. TİEM 73'te *äränlär bilgälär* 'bilge, hakîm kişiler' ibaresi, Kur'anî terim olarak İbrânî kabileleri, İsrailoğullarını, dolayısıyla Yahudileri kavratıcı ayetlerde "Yahudilerin kalem erbâbı, derin, yüksek fikirli bilginleri"ni, çoğunca Tevrat'ı *köni yol* ve *yarukluk* 'aydınlık' bilen Yahudi toplumunun "din ehli" ve "mistik rehberleri"ni ve bu sırada yer alan "hahamları"ni kapalı ve fakat tahvil edilerek *cuhûd*ları karşılamak için rahatlıkla kullanılmıştır. TİEM 73'teki *cuhûd* Arapça *yehûd* sözcüğünün Farsça biçimidir. Türkçede indirgeyici bir anlam kazanan *çift* adı Yahudi'yi karşılar ve tarihî Yahudi-Türk İslâm karşılaşmaları bakımından genel *kâfir*, özel *Yahudi* için çağrışımsal sosyo-kültürel ve dinî anlam üretken özel bir addır (Oral 2010: 21-28). *Cuhûd*'un anlam çeşitliliği açıktır; Kur'anî ve İslâmî düzeye doğrudan Hz. Peygamber zamanı ve sonrası İslâmî tebliğin itikadî esaslarını bile bile inkâr ve reddedenler sınıfından Yahudileri işaretleyicidir. TİEM 73'teki *cuhûd boldılar* ifadesi 'bilerek inkâr etmek' biçimdeki düz anlamı verilerek yalnızca Yahudileri kodlar (Devellioğlu 1970: 179a *cühûd*, 160a *cehûd*). Elbette bu anlamıyla *küfr* çeşidi olarak, *küfr-i cuhûd* İslâmî kelâm ve tefsir edebiyatında, *iman:küfür* karşıtlığının bildirildiği ayetlerle tasnife girmiştir (Karaaslan 2020: 80-81 vd., 90-91). *Bilgä* 'bilge' sözcüğünün anlamı ise TİEM 73'te bağlamsal olarak bu biçimde izafileşerek, rehber konumundaki Yahudi dinî ve toplumsal kişilik ve temsilleri için olumlu atfla ve fakat onların yolundan gitmeyenleri de içererek yerini almıştır: *biz indürdimiz tävritni anıy içindä köni yol yarukluk. ağrar säçär anıy birlä yalavaçlar anlarğa kim boyun berdilär anlarğa kim cuhûd boldılar tayrılık äränlär bilgälär anıy küğüzü tiläyürlär tayrı bitügin ärdilär anın üzä tanuqlar* (5/44, Kök 2004: 80, 310).

1.2. Ashâb-ı Sebt Kıssası

Simgesel ve kendi edebiyatını da oluşturmuş Kur'anî kıssalar, bağlamlarında yer verilen alımlama ve uyarlamaya dayalı Türk temsiller ve mecazlar açısından da değerlidir. Burada onlardan biri üzerinde durulacaktır.

Yahudilerin inancında cumartesi simgesel bir gündür. Arapça *sebt*, TİEM 73'teki Farsça *şanbä* (Kök 2004: 573) ve Türkçe *körnüşür kün* (TİEM 73 127v/4=007/163; Kök 2004:478), İbrânicce *şabbat* 'cumartesi günü'nü karşılar. Allah'ın -pazar ile cuma arasına denk gelen- kâinatı, yeri-gökleri altı günde yarattığı, sonra bu "işe bırakıp istirahat çekildiği", İsrâiloğulları'na da bu günde (7. gün) "işe ara verip dinlenmelerini emrettiği", bu sebeple yedinci günün *sebt*, *şabbat* olarak adlandırıldığı (Easton 1897: 1014-1015) yolundaki Musevî kayıt, Ortaçağ İslâm bilginliğince kabul görmez. İslâm müfessirleri "İsrâiloğulları'nın işi terkedip ibadetle meşgul olmaları gereken (kutsal) gün" şeklinde görüş bildirmiştir (Turgay 2012: 153-166). Musevî Şeriatı'nın bir buyruğu olarak "cumartesi gününe saygı göstermeyen ve (bu) günahlarından dolayı lanetlenen Yahudiler'e atfla, ibadet etmeyerek yasağı çiğneyen Yahudiler Kur'anî *ashâb-ı sebt* 'cumartesi gününün sahipleri, kişileri' olarak bilinir ve kıssasıyla beraber geçer. TİEM 73'te bu terim *şanbä adämiläri* olarak karşılanmıştır (Kök 2004: 573).

Kur'an'daki *ashâb-ı sebt* kıssası (Araf suresi) Tanrı Yasası'na karşı gelen, *Şeytan*'a uyan, *küfr* içindeki 'doğru yol'dan sapan *azgun* (TİEM 73, Kök 2004: 289) kavimlerin ve böylece Yahudilerin de, Kur'anî toplumsal anomi ve patoloji hâllerıyla ilişkili olarak ya bir olağan üstü musibetle *helâk* edilmelerine, yeryüzü hayatında *lanetlenmeleri* veya

'cehennem *azabı*'nda; '*ateş*'inde *yanmalarına* ya da maymun, domuz gibi simgesel hayvanların suretine dönüşmelerine (*mesh* etme) ilahî ceza sınıfından birer numunedir (Akbaş 2015). İslâm müfessirlerince suret olarak maymunlaşmanın gerçek mi yoksa ahlâken mi olduğu konusu, başka bir ifadeyle insanın maymunun özellikleriyle cezalandırılması konusu tartışmalıdır.

Her gün serbest bırakılan ve fakat cumartesileri Musa Şeriatı'na göre tahrik nesnesi olarak balık tutmaları yasaklanan sahil kasabasının Yahudilerini niteleyen *ashâb-ı sebt*, aslında Allah tarafından sınanmaktadır. Sınanan yine kollektif indirgeme ile İsrailoğulları'dır. Cumartesileri sürü sürü balıklar sahile yaklaşırken diğer günler uzaklaşır; kimi-leri şeytanın kulaklarına fısıldadığı hile ile cumartesi yasağını delerek balıkları tutar, Davud'a verdikleri 'söz'ü çiğnerler. Kasabanın Medine-Şam arasındaki Eyle mi, Medyen veya Taberiyye mi olduğu tefsirlere göre tartışmalıdır. Bu sınamayla *ashâb-ı sebt*, yasağı delenleri Allah yolunda uyaran Yahudi *salih amel sahipleri* ve hileye ses çıkarmayanlar olarak ikiye bölünür; içlerine nifak girmiştir. Yasağı tanımayan Yahudiler Tanrı tarafından maymuna dönüştürülerek (Bakara 2/65) lanetlenir (Turgay 2012: 158-160 vd). TİEM 73'te Nisa (4/47) suresinde de bu kıssa üzere 'cumartesi kişileri' metonimik olarak belirir. Lanetlenen günahkâr Yahudi, *könikâ tutuğlı*'dan, yani 'salih amel sahibi'nden ayrılarak yalıtılır, *şânbâ adâmilâri* lanetlenir. "*Ey ehl-i kitaba inanan onlar*" hitabıyla başlayan ayette bu kalıp ifadeler TİEM 73'te şöyledir: ... **ay kim anlar berildilâr bitig kertünüylâr añar kim indürdimiz könikâ tutuğlı anı kim silârnîñ birlâ öñdün yüzlârni äwürsä miz olarnı keñdinlâri azu nâtäg kim şânbâ adâmilârini äürir tañrının işi kılunguluk** (4/47; Kök 2004: 60).

1.2.1. 'Domuz'un Müslüman Türk'te 'Kâfir' için Arketipleşmesi

Tarafların dinî edebiyatlarının, kıssalarının, efsanelerinin maymun, domuz gibi olumsuz çağrışımlı simgesel arketipik hayvan listesi Müslüman ve Müslüman olmayanlar için öznel olup ayrılabilir. Simgesel hayvanlarıyla Hristiyanlıkta erken kültürlenmiş toplumlar da eş-zamanlı kollektif olarak işaretlenir. Domuz, *özi ölmüş kan toñuz äti* "ölü kanlı domuz eti" (TİEM 73 5/3, Kök 2004: 74) şeklinde Kur'anî ayetten beslenerek halk kültüründe tedricen yerini alır. Müslüman'a haram kılınan ve domuz etiyle de özdeşleşen haram-helâl yiyecek sorunu Kur'an'da öne çıkmıştır. Hristiyan toplumların yemek kültürüne mahsus olan domuz, olumsuz ve kötü çağrışımlı olarak Müslüman Türk kültüründe simgesel arketipik hayvana dönüşür. En eski Türklerin diğer Altaylı halkların aksine domuzu hiç yemedikleri gibi yetiştiricisi de olmadıkları (Kafesoğlu 1987: 106) bilindiğinde, Dede Korkut destanlarının bu erkenci gelişimde karşımıza çıkması şaşırtıcı değildir. Domuzun arketipleşmesinde bu destanların siyasî beşerî coğrafyasına bağlı oluşan mecaz coğrafyası güçlendirici ve ağırlaştırıcı rol oynamıştır. Öyle ki *ak:kara* zıtlığını kurdurucu *kara* sıfatı önemli bir Türk renk simgesidir (Cemiloğlu 1991: 22-26). Nitekim Dede Korkut'ta *kara domuz*, *kara domuz damlı*, *küçücük domuz şölenli* ve tahammül edilemeyen *kara domuz eti* gibi örneklerle öne çıkar. Hatta kendi aralarındaki nidalı küfrün çirkin, tiksiniç hayvanı '*hay domuz oğlu domuz*' ile görüntülenmiştir (Ergin 1969: 83, 113, 211, 223). Böylece kendisinden 'diğer'ini ayırıcı karşıtlık ilişkisi kurulur ve Kâfir=Hristiyan denkliginde somut toplumsal-kültürel unsurlar bu hayvana nispetle dolaylı, fakat etkili bir indirgeme yapılır. *Kâfire* ilişik sosyo-kültürel ve hatta etnografik folklorik sayılabilecek atfların Dede Korkut destanlarında karşımıza çıkması bu yüzden şaşırtıcı gelmez, zira İslâm'ın Türk Oğuz taifelerinde henüz bir cilâ olduğu bilinen bu destanlarında Müslüman Türkler inançlarının sağlam oluşunu bu yolla beslemek ister. Azerbaycan-Anadolu hattında; kuzey ve kuzey-doğu uç boylarında Gürcistan'a (ve *Abkaza İline* ...) ve elbette 'Rum illeri'ne gazâ eden Türk Oğuz taifelerinin

kâfir kavram alanında listelenebilecek *ganimet* ve *haraç* kesme arasında biçimlenen dinamik hayat düzeninde *domuza* ilişik *kara* rengi, dine ve onun temsilci kişi ve gruplarına, eşya ve alâmetlerine tahsis edilmiş, *kara* ile özdeşlik tek tek ve toplu olarak hemen kurulmuştur. *Kara donlu kâfir* hem vurduğu, esir aldığı, esir olduğu Hristiyan askerini, yani (alaca) “atlı”yı hem de onun ordusunu parça-bütün temsil etmiştir. Öyle ki din tektir (: İslâm), diğeri *kara dinli*’dir ve *din düşmanı alaca atlı*’dır. ‘(Bre) *pis/sası dinli (kâfir)*’ yanında, daha tipik-karakteristik ve nesnel olarak savaş aletleri, askeri kıyafetler betimlenerek *kara donlu/elbiseli* ile *on altı bin ip üzengili, keçe börklü azgın dinli* (ve *kızgın dilli kâfir*), *kara arpa ekmecli, papaz cübbesi* ile *altın haç*’ma el sürme, haçı usulünce öpme, buna esir olunca mecbur kalma hâli ve vicdan azabı (Ergin 1969: 19, 29, 30, 42, 77, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 129) konar-göçer Müslüman Türklerin Anadolu-Kafkas kenarındaki *kâfirî* çoğaltan resim levhalarıdır (Ergin 1969: 97).

2. Dîvânu Lugâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Kâfir

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (1069-1074) bilgin Mahmud'dur. Abdülkadir İnan'ın ifadeleriyle (1998² [1971]: 317) O hem koyu bir Müslümandır hem de müşrik Türklerle savaştan, Buddhistlerin tapınaklarını yıkıp putlara en ağır hakaret eden gazilerin destanlarından parçalar nakleden, fakat eski Türk inancının kavramlarını da heyecanla ilk kaydedendir. 1041 yılı ayrıca önemlidir. Müslüman Türklerle ‘müşrik’ Yabaku ve Basml Türkleri arasındaki savaşta, bu savaşa katılmış Türk ‘gaziler’ini görmüş ve konuşmuş olduğuna göre (DLT, 545/446), Kâşgarlı *Dîvân*’ını yazdığı tarihten yaklaşık otuz yıl önce Türkistan’da, Kâşgar’da bulunmuş olması gerektir (İnan 1998² [1971]: 317; 1952 [1968]). Kâşgarlı *kend* ‘şehir’ sözcüğüne Türk Hakanlığı’nın başkenti *Ordu Kend*’i örneğini vermiştir. Maddede dikkati çeken, Kâşgarlı’nın bu Türk gazilerinin putperest Uygurlara karşı yaptıkları gazâda sel gibi onların üzerine aktıklarını, şehirlerine girdiklerini anlatan dörtlülüğü örnek olarak vermesi ve böylece görüntü çekimini imgeci-açıklayıcı olarak yapmış olmasıdır. Dörtlülüğün son iki dizesi Kâşgarlı’nın notuyla da önemlidir ve konuya dair araştırmalar için, hem dörtlük hem de not, araştırmacının birincil kaynak tanığıdır: *furxan ewin yıktımız // burxan üze sıçtıımız*. Kâşgarlı’nın notu şöyledir: “Bu bir âdettir, kâfirlerin ülkelerini aldıkları zaman onları küçük düşürmek için putlarının başına pislerler.” (DLT, 173/149, ayrıca bkz. Ercilasun&Akkoyunlu 2014:xxix). Dikkate değer ki, bu *kâfir* Uygurlar, soydaşı Kâşgarlı’nın gözünde aynı zamanda “en şiddetli kâfirler ve en iyi ok atıcılarıdır” (DLT, 69/55). DLT’nin *bokuk* ‘tiroit’ maddesinde, Kâşgarlı bir yandan hastalığın Fergana ve Şıknı ülkesinde daha çok ve kuşaklar boyu görüldüğüne işaret ederek tıp tarihçilerine 11. yüzyıldan haber verirken, bir yandan da bu hastalığa yakalanarak gür seslerinden mahrum kalan kavimlerin arasında dolaşan söylenceyi kaydederek onların hastalıkları üzerinden kâfirlik ve Müslüman olma arasında bir sebep-sonuç ilişkisi kurduklarını anlatır. Söylenceye göre “Allah’ın elçisinin (s.a.) adamları onlar üzerine gazâ ederken” onların “gür sesli *kâfir* ataları” Müslümanları bozguna uğrattıkları ve bu haberi alan Hz. Ömer’in bedduasına uğradıkları için gür seslerini kaybetmişlerdir (DLT, 408-409/319). Kâşgarlı, böyle durumlarda, verdiği örneklerde sözcüklerin anlamları üzerinde kişisel tasarruflarda bulunmaktan çekinmez. En çarpıcı örneklerden biri *yükün-* ‘secde etmek’ maddesinde verdiği *toyın burxanka yükündi* cümlesinde, *toyın* ‘Buddhist rahip’ sözcüğünü, rahatça ‘kâfir’e değiştiren Müslümanca bir simgesel indirgeme yoluna gidebilmiş olmasıdır (DLT, 408-409/319). Zira, *toyın* ‘kâfirlerin din adamı’dır ve Türk Hakanlığı muhitinde “karşı tarafın hoşlanmadığı bir işi yapan için” söylenen *Toyın tapugsak Teñri sewinçsiz* şeklinde bir atasözü bile çoktan olmuştur (DLT, 608-609/501). Bu ‘kâfir din

adamı'nın, yani *toyın*'ın Müslüman Türkler arasında *bir toyın başı agrısa kamug toyın başı agrımas* “*Kâfirlerden* bir din adamının başı agrımakla diğerlerinin de başı agrımaz.” (DLT, 140/122) gibi başka benzer atasözlerin baş fâili olması '*kâfir*'in çoklukla Buddhist rahip *toyın*'la denkleştirilip ikonlaştırıldığını da göstermektedir. Bu son atasözü DLT'de *toyın*'a açılan maddenin de örneğidir. Kâşgarlı bu maddede “Ondan yüce Tanrı'ya sığınırız.” diyerek *toyın*'ı *biz: onlar* karşıtlığı üzerine oturtur, öznel olmaktan kaçınmayarak şöyle tanımlar: “*kâfirlerin* din adamı. *Bizdeki* âlim ve müftü gibidir. O, devamlı putun yanında olur, kitaplar ve *kâfirlere* ait dinî hükümler okur.” (DLT, 519/418). Ayları bilmeyen, onu dört mevsimle adlandıranlar ise, *kâfirin* câhil olanıdır (DLT, 175/150). Yine bir savaş tasviri dörtlüğünde Kâşgarlı Turan savaş taktiğini anlatırken *teyriğ üküş ögdümüz* dizesini, “Allahü Taâlâ'ya çok hamdettik. *Kâfir* saflarına hücum ederken getirilen *tekbiri* kastediyor.” (DLT, 238/206) şeklinde açıklayarak, yeni Müslüman Türk'ün gazâsında savaş nârasının artık “Allah! Allah!...” olduğunu da haber vermiş olmalıdır. DLT'nin 'maşatlık. *Kâfir* mezarlığı' özelleştirmesinin yapıldığı *suburgan* maddesi ile, Müslüman mezarlıklarının olmayanlardan ayrıldığını da öğreniyoruz (DLT, 257/225). Kendisi için artık 'Allah' olan Türkçe *teyri* ise, “kâfirler” için hâlâ 'gök'tür (DLT, 609/501). Anı tespit edip kayıt altına alan Kâşgarlı'nın *teyri* maddesi ve onun alt maddesi *teyriken* açıklamaları, Müslüman Türklerin karşı hedef kitlelerinin yalnızca Buddhist *kâfirler* değil, *Kök Tengri*'ye inanan diğer *kâfir* soydaşları olduğunu da ispatlar. Bütün diğerleri gibi bu madde de, bir yandan bir dinden diğerine geçiş dönemlerinde din merkezli etnosantrik bakışın Müslüman Türk tarafını gösterirken bir yandan da *Türk din etnografyası araştırmalarına* dair bir tanık olarak durur.

Konumuzla ilişkili tespit edilen bazı sözcükler DLT'nin söz varlığını, bu kez dinî bakımdan zenginliğini de çerçeveler. Öyle ki “Uygurlar ve bütün kâfirlere” göre ‘Müslüman’ın adı *çomak*, ‘Müslüman adam’ınki ise *çomak eri*’dir (DLT, 191/164). ‘Hristiyan perhizi/orucu’ *baçak* (DLT, 207/177), Farsçadan Türkçeye giren *but* ‘put’, Buddhist Türklerin söz varlığından ötürü ‘Buddha’ için kullanılan *burxan* (DLT, 173/149, 219/189, 479/383), ‘putlara adanan adak kurbanı’nın adı *yagış* (DLT 448/352), ‘din ve şeriat’ için *nom* (DLT, 503/403) böyle birkaç tanıktır. *Tapın/tapun-* ‘ibadet etmek’ (birçok kez), *büt-* ise ‘inanmak, ikrar etmek’ ile karşılanmıştır (DLT, 413/324, 503/403, 518/416).

Prof. Arat'ın da belirttiği gibi insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen esaslara hiçbir yerde ve özellikle Türk tarihinde yalnızca din gözüyle bakılmamış olduğu, kanıtı gerek olmayacak derecede açıktır (1979: xvii). *Kutadgu Bilig*'i (KB), yazarı Yûsuf Hâs Hâcib Türk Hakanlığı'nın hükümdarı Tavgaç Ulug Buğra Kara Han (Hakan) Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Kara Han (Hakan)'a 1069-1070'te sunmuştur (Arat 1979: ix). Kâşgarlı Mahmud ve Yûsuf Hâs Hâcib çağdaştır. Kâşgarlı Türk millî bünyesinin ne kadar dıştan görünen doğasıyla meşgul olmuşsa, Yûsuf da iç doğasıyla meşgul olmuş, zihin yormuştur (Arat 1979: XX vd., Kafesoğlu 1980).

KB'de dinî ve dinî çağrışimli sayıca az Arapça kökenli sözcük kayda girmiştir: Konumuzla ilgili olarak *münker* 1, *münâfik* 2, *Müsülman* 9, *Müsülmanlık* 1 kez geçer. TİEM 73'te de bu Ar. sözcükler yer bulmuştur. KB'de ‘Allah’ için *Teyri*, *İdi* [bağlama göre ‘Rab, Tanrı, Sahip’ karşılığında] de TİEM 73 gibi temel sözcüklerdir.

Kâfir, KB'in ‘dört sahabenin övülmesi’ne dair 3. bâbında, *münâfik*'la beraber geçirilir. 59. beyit İslâm Arap tarihinin, hem Arap içi hem de Arap olmayan toplumlara tebliği mücadelesine de yerleştiğinden önemlidir ve *din* ve *şeriat* ile peşi sıra belirtilmiştir: *bular erdi dîn hem şer'at köki / bular yüğti kâfir münâfik yüki* “Bunlar din ve

şeriatin temeliydi; bunlar kâfirler ile münafıklardan gelen eziyetlere katlandılar.” (Arat 1979: 23, 1974: 16).

Yûsuf Müslümanca duruş sergilediği dizelerde, ‘hâlâ kâfir’ sınıfına yerleştirdiği soydaşlarına karşı tavizsizdir. Batıya, yani ‘Rum diyarı’na ve 11. yüzyıl sonu itibarıyla Haçlı Seferleri’nin kâfirleri Frenklere cihat ederek batı ve doğu Akdeniz havzasına yaklaşarak kalıcı yurt tutup yerleştikçe *kefere*, *küffar* (diyarı), *kâfiristan* ve *frenğistan* ile dizinlenen söz ve ifade kalıplarında seyredecek olan (İslâmî) Türk fetih ve gazâ diskurunu bu başarıya aramak için temkinli hareket etmek gerekir. KB’deki kâfir ve onunla mücadeleye dair dizeler duygu ve düşünce şiddeti sorgulayıcı bir kıymete sahiptir. Yûsuf’un yeni Müslüman Türkler için kâfir’e bağlı özel anlam üretimi, zamanı ve hedef mekânı Türk ve Turanlı soy-boy coğrafyasına, yani ‘Türk içi’ne doğrultuludur.

Eserin Arap ve Fars dinî kavramlarının yerli yerinde, sınırlı ve kontrollü kullanımı ise dikkat çekicidir. KB’in *Ögdülmiş Hükümdara Memleketi Düzenlemenin Usulünü Anlatır* başlıklı 72. Bâbının 5484-5497 dizelerinde iki yerde kâfir doğrudan zikredilir, soyca – boyca bir ve aynı olan ‘Türkler’in Buddhist olanlarına karşı, Kâşgar’ın batısı ile doğusu mecazıyla *düşmanın* ‘burkanlar’ı ve ‘putlar’ı kırılıp yerini ‘cami’ alırken, “*Asker, ordu ve silâhını kâfirlere çevir; kâfirler ile dövüşürken ölmek, ölüm değildir*” (Arat 1974: 393, 5485. beyit) denilerek şehitlik mertebesine de erkenci bir atf yapılır. Bu atf, ileri tarihlerin *gazi* ve *gazi alp* tiplmeleri bilindiğinde, cılız bir ifade olsa bile ‘kâfirler’ işaretli düşman, Kâşgarlı’nın aksine ad verilmeyerek anonimleştirilir.

Hakanın huzurunda okuduğu eserinde Yûsuf, Türk Hakanlığı’na bir hayat sebebi ve ülküsünü, iç toplumsal ve siyasi mücadele bağlamında verir: 5484 *er at sü bile yenç bu kâfir yağığ / bayattın tile küç sen arkañ arığ* “Asker ve ordu ile **bu düşman kâfirini** ez; gönül temizliğiyle Tanrı’dan kuvvet ve tevfik dile!” (Arat 1979: 545, 1974:393). 5484. beyitten itibaren bu bâbın sonuna kadar ‘Müslümanlık’ yüceltilir.

Çomak sözcüğünün Kâşgarlı’da da kaydedildiği hatırlanırsa, Yûsuf, akıbet ve ‘son’un temsilcisi olarak kişileştirdiği Odğurmuş’un aklın temsilcisi Ödğülmiş’e hitabında *ay ersig Çomak* = ‘ey yiğit Müslüman!’ (4701, Arat 1979: 471, 1974: 340) denkliliğini kurarken, şairin *Çomak*’la bilinçli bir haritalama yaptığı bellidir. DLT’den ‘Uygurlara ve bütün kâfirlere göre Müslüman’ (DLT, 191/164) dendiğini öğrendiğimiz Müslüman olmayan Türkler ile onlarla aynı çevreyi paylaşan diğerlerinin Müslümanlar için özelleştirdikleri bu sözcüğü Yûsuf da “... *Ögdülmiş’in temsil ettiği dünyevî toplumsal hayatla Odğurmuş’un temsil ettiği münzevî dinî hayat arasında kurulan bir karşılıktan...*”, “*yani Yûsuf’un dünyâ hâli yorığı yolu (4678) olarak tanımladığı toplum içinde nasıl yaşanacağı ile bu dünyadan yüz çevirip olana kanaat etme arasındaki bir hayat tarzı çatışması*”ndan (Barutcu Özönder 2018: 193-194) hareketle Kâşgarlı’da olduğu gibi bu dinî mensubiyete işaret etmek için kullanmıştır.

Sonuç

Dil bilinci, dil kıskançlığı ve prestijine sahip ve Türkçe düşünen Ortaçağlı Türk aydınları, güçlü ve adı şöhretli bilginleri, yazar, şair ve edipleri, başta tüm atsız çevirmen temsilcileri Türk diline ve söz varlığına Arapçadan ve Farsçadan İslâm yoluyla girmiş yabancı sözcükleri kendi dillerinde alımlayıcı, uyarlayıcı ve çeviri edinciyle bilinçli olarak haritalamış, şemalaştırıp kavramlaştırmış, Türk’e özgü sosyo-kültürel ve sosyo-politik anlam ve değer de yükleyebilmişlerdir.

TIEM 73, Dîvânü Lûgati’t-Türk ve Kutadgu Bilig temelindeki bu çalışma göstermiştir ki, Türklerin yorumlarında kâfir söz varlığı kadar onunla ilişkili örtüşen veya ayrışan dinî ve dünyevî kavramların, dinî simgesel ve mecaz coğrafyalarının kabarık olduğu tespitten ötedir. Daha geç bir tarihte, Anadolu sahasında yazıya geçirilmiş Dede

Korkut boyları ise, özgün yapısı ile bu türden ilk imgelemlerin gelişme seyrini göstermesi bakımından ayrı bir değere sahiptir. Diyebiliriz ki, İslâmî Türk muhitinin Ortaçağ ve sonrası telif ve çeviri metinleri, *kâfir* başta olmak üzere Türkçe dinî mecazî kavram ve terim bütüncesi bakımından modern Türk mecaz, diskur, anlatı ve imgebilim, kültürel (ve politik) semantik, hermönetik ve (dinî) ikonografi çalışmaları için zengin ve fakat uzun uzadıya işlenmemiş zengin bir malzemeyi sunmaktadır.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akbaş, Bahattin. “Helak Edilen Kavimler ve Helak Sebepleri”, <http://imanilmihali.com/wp-content/uploads/2015/11/Helak-Edilen-Kavimler-ve-Helak-Sebepleri.pdf>. 2015: 416-423.
- Arat, R. Rahmeti. Kutadgu Bilig II Çeviri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974².
- Arat, R. Rahmeti. Kutadgu Bilig I: Metin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979².
- Arat, R. Rahmeti. Kutadgu Bilig III İndeks. İndeksi neşre hazırlayanlar: K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: İstanbul, 1979.
- Barutcu Özönder, F. Sema. “Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma”. KÖK Araştırmalar, Cilt V, Sayı 1 (Bahar 2003): 13-31.
- Barutcu Özönder, F. Sema. “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”. Türklük, Cilt 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 481-501.
- Barutcu Özönder, F. Sema. “Kutadgu Bilig II. Kutadgu Bilig’in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji İçin Önemi”. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi (ÇÜTAD), 3 (2), Aralık 2018: 179-253.
- Cemilöglü, İsmet. “Dilimizdeki “Kara” Kelimesi Hakkında”. Millî Folklor, 12 (Kış 1991): 22-26.
- Devellioğlu, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, 2. Baskı, Ankara, 1970.
- DLT: Bkz. Ercilasun Ahmet Bican, Ziyat Akkoyunlu (2014).
- Easton, Matthew George. “Sabbath”. Eastons Bible Dictionary: A Dictionary of Bible Terms, Thomas Nelson Pub., 1897: 1014-1015.
- Eckmann, János. Middle Turkic Glosses of The Rylands Interlinear Koran Translation. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- Ercilasun, Ahmet Bican - Ziyat Akkoyunlu (Haz.). Kâşgarlı Mahmud. Divânu Lugâti’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin). Ankara: TDK Yayınları, 2014.
- Ergin, Muharrem. Dede Korkut Kitabı. 1000 Temel Eser. İstanbul: MEB Basımevi, 1969.
- Esin, Emel. Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar. ATAM Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi Sayı 3, Ankara, 1985.
- İnan, Abdülkadir. “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”. Makaleler ve İncelemeler, Ankara: TTK Yayınları, 1968: 462-479 [İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. I, S. 4, 1952].
- İnan, Abdülkadir. “Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme”. Makaleler ve İncelemeler, II. Cilt, 1998², Ankara: TTK Yayınları: 156-186.
- İnan, Abdülkadir. “Divanu Lugati’t-Türk’te Şamanizme Ait Kelimeler”. Makaleler ve İncelemeler, II. Cilt, 1998², Ankara: TTK Yayınları: 317-321. [Türk Kültürü, Sayı 100, Şubat 1971].
- Kafesoğlu, İbrahim. Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim. Türk Bozkır Kültürü. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- Karaaslan, Halil İbrahim. “İman-Küfür İkilemi Örneğinde Kur’an’da İkili Anlatım ve Bunun Dinî Eğitimdeki Önemi”, Balıkesir İlahiyat Dergisi (BAİD), 12 (Aralık 2020): 77-103.
- KB: Bkz. Arat, R. Rahmeti (1974); Arat, R. Rahmeti (1979).
- Kök, Abdullah. Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2), İnceleme-Giriş-Metin-Dizin. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2004. (TİEM 73).
- Kök, Abdullah. “Türk Hakanlığı Dönemi İlk Türkçe Satırarası Kur’an Tercümesi TİEM 73: İlmî Keşfi ve İlmî Neşri Meselesi”. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 14/3 (Eylül 2017): 191-211. DOI: 10.1501/MTAD.14.2017.3.31.
- Oral, Mustafa. “Çift Adına Dair”. Folklor-Edebiyat (CIU Cyprus International University) 16/63 (2010/3): 21-28.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Küfür”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), C. 26 (2002): 533-536.
- TİEM 73: Bkz. Kök, Abdullah (2004).
- Togan, Zeki Velidi. “Zentralasiatische Türkische Literaturen II, Die Islamische Zeit”. Handbuch der Orientalistik, V/1, Leiden-Köln, 1963: 229-249.
- Togan, Zeki Velidi. “The Earliest of the Qur’an into Turkish”. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cilt IV, Cüz: 1-2, İstanbul, 1964: 1-19.
- Togan, Zeki Velidi. Kur’an ve Türklük. Ankara, 1971.
- Turgay, Nurettin. “Kur’an’da “Sebt” Kavramı”. Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 4 (Nisan-Eylül 2012): 153-166.